

Kees Nieuwenhuijsen (red.)

DE SLAG BIJ VLAARDINGEN 1018

STRIJD OM HET GRAAFSCHAP HOLLAND

De Slag bij Vlaardingen 1018

Kees Nieuwenhuijsen (red.)

DE SLAG BIJ VLAARDINGEN 1018

STRIJD OM HET GRAAFSCHAP HOLLAND

Uitgeverij Omniboek

Uitgeverij Omniboek
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.omniboek.nl

Copyright © 2018, Uitgeverij Omniboek

Omslagontwerp en vormgeving binnenwerk Studio Mol
Omslagbeeld 'Anno 1018. De hertog van Lotharingen wordt door Dirk III van
Holland bij Dordrecht verslagen', door Barend Wijnveld 1835-1897. Collectie
Amsterdam Museum.
ISBN 9789401912686
ISBN e-book 9789401912693
NUR 684

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright van fotomateriaal te achterhalen. Zij die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op deze rechten, verzoeken wij contact met ons op te nemen.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

INHOUD

Voorwoord	7
1. Het graafschap <i>West-Frisia</i> – <i>Kees Nieuwenhuijsen</i>	9
2. Archeologisch onderzoek – <i>Tim de Ridder</i>	18
3. De Vlaardingse kerkenkwesie – <i>Kees Nieuwenhuijsen</i>	43
4. Scheepvaart en handelsverkeer rond het jaar 1018 – <i>Luit van der Tuuk</i>	51
5. Scheepvaart en sloopstypen – <i>Luit van der Tuuk</i>	69
6. Kleding in Vlaardingen in de elfde eeuw – <i>Henk 't Jong</i>	90
7. Religieus en persoonlijk leven – <i>Kees Nieuwenhuijsen</i>	117
8. Eten en drinken rond 1018 – <i>Margreet Formenoy</i> & <i>Patricia Verbree</i>	135
9. De Slag bij Vlaardingen in 1018 – <i>Kees Nieuwenhuijsen</i>	159
10. De verbeelding van de Slag bij Vlaardingen en graaf Dirk III – <i>Harm Jan Luth-Mulders</i>	184
11. Van <i>West-Frisia</i> naar Holland – <i>Kees Nieuwenhuijsen</i>	198
Epiloog	207
Over de auteurs	209
Bijlagen	212
Noten	225
Literatuur	236
Illustratieverantwoording	248
Registers	250

VOORWOORD

Duizend jaar geleden, op 29 juli 1018, versloeg graaf Dirk III in de Slag bij Vlaardingen het leger van de Duitse keizer. Het was een opzienbarende overwinning, want het keizerrijk was militair veel sterker dan het graafschap. Toch behaalde Dirk met zijn Vlaardingers de winst en hij kon vervolgens zelfstandig zijn graafschap blijven besturen. Onder hem en zijn opvolgers ontwikkelde Holland zich tot een van de welvarendste regio's in Europa.

De periode waarover deze bundel handelt, is bij de meeste Nederlanders vrij onbekend. Over de eraan voorafgaande Vikingtijd zijn talloze boeken geschreven en ook films en tv-series gemaakt, en hetzelfde geldt voor het tijdperk van de Kruistochten dat in 1096 aanving. De tussenliggende jaren waren voor de vorming van Holland van cruciaal belang, maar hebben tot nu toe, behalve in specialistische publicaties, veel minder aandacht gekregen. Hopelijk komt daarin verandering met dit boek, en de viering van duizend jaar Slag bij Vlaardingen.

Dit boek is geschreven door vrienden met wie ik mijn enthousiasme voor middeleeuwse geschiedenis deel. Sommigen van hen ken ik al meer dan 25 jaar. We treffen elkaar tijdens re-enactment evenementen, in musea en archieven, bij archeologische opgravingen en aan de eettafel. Het blijft leuk om elkaars kennis te delen en te bediscussiëren. Dankzij en met hen heb ik nu deze mooie bundel mogen samenstellen.

De auteurs staan, elk vanuit een heel eigen gezichtspunt, stil bij de veldslag zelf, maar ook bij het dagelijks leven van de Vlaardingers rondom het jaar 1018. Ze laten u kennismaken met het archeologisch onderzoek dat in Vlaardingen is verricht en dat een rijkdom aan gegevens heeft opgeleverd die, samen met de geschreven bronnen, een licht

werpen op de omgeving waarin de slag werd uitgevochten en op de mensen die hier woonden. Ze nemen u mee in de internationale handel en scheepvaart, die de inzet vormden van de slag, maar schrijven ook over de kleding die de Vlaardingers droegen en het voedsel dat ze aten. Het boek besluit met een overzicht van de uitbeelding van de Slag bij Vlaardingen in de kunst en in de media.

In het jubileumjaar 2018 herdenken we de Slag bij Vlaardingen met tal van evenementen, waaronder een expositie in Museum Vlaardingen, een stadsspektakel en een indrukwekkende wederopvoering van het gevecht zelf. Ik wens u veel genoegen met dit boek, als opwarmer voor de festiviteiten, of om het naderhand allemaal nog eens na te lezen.

Kees Nieuwenhuijsen
Rotterdam, januari 2018

1

HET GRAAFSCHAP WEST-FRISIA

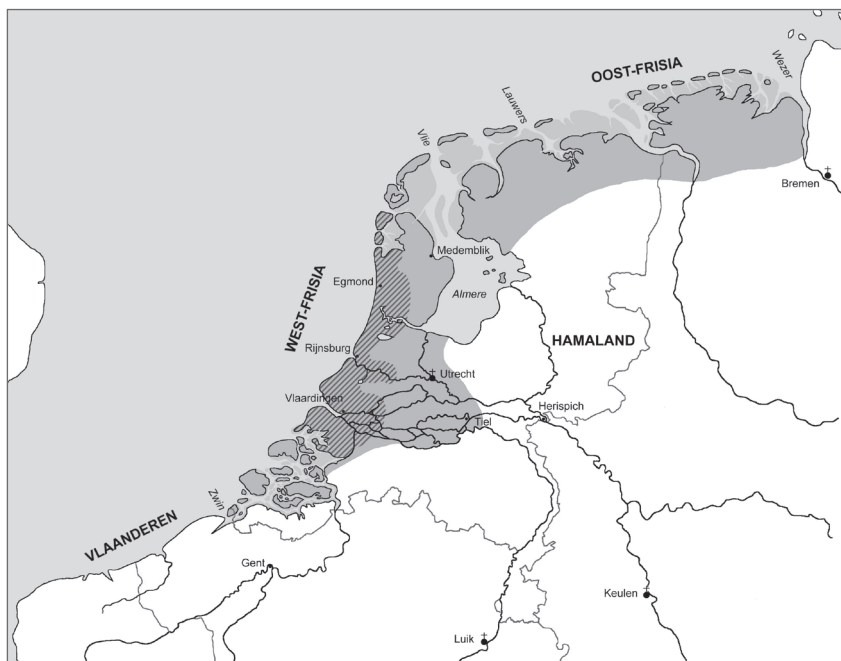
Kees Nieuwenhuijsen

De Slag bij Vlaardingen was de apotheose van een conflict tussen de graaf van *West-Frisia* (het latere Holland) en de bisschop van Utrecht, die gesteund werd door de keizer van het Duitse Rijk. In dit hoofdstuk bespreken we het ontstaan van *West-Frisia* in het jaar 885, de plaats van Vlaardingen binnen het graafschap en de politieke ontwikkelingen tot het jaar 1018.¹

■ Het ontstaan van het graafschap

Frisia was in de vroege middeleeuwen de naam van de kuststrook langs de Noordzee, die zich uitstreckte van het Zwin tot de Wezer. Aanvankelijk werd dit gebied bestuurd door zelfstandige krijgsheren van wie 'koning' Radbod de bekendste was. Na diens dood in het jaar 719 lijfden Karel Martel (714-741) en Karel de Grote (768-814) *Frisia* in in het Frankische Rijk.

Tijdens het bewind van Karel de Grote begonnen Vikingen vanuit Scandinavië de Frankische en Engelse kusten aan te vallen. Om die ongewenste bezoekers buiten de deur te houden, stelden de Frankische vorsten Deense krijgsheren aan als hertog van *Frisia*. Ze moeten gedacht hebben dat je Vikingen het beste kunt bestrijden met Vikingen. Dit werkte redelijk goed, totdat hertog Godfried de Deen meer macht wilde en zijn heer, keizer Karel de Dikke, uitdaagde. De keizer trok uiteindelijk aan het langste eind. Hij lokte Godfried in een val en liet hem vermoorden, in 885 in Herispich aan de Rijn. Een vazal van Godfried, Gerulf, dook in het ontstane gat en trok het bestuur over *West-Frisia* naar zich toe. Gerulf was een edelman wiens wortels vermoedelijk in

Kaart van Frisia rond het jaar 1000, met de in de tekst genoemde plaatsen. Het graafschap West-Frisia is gearceerd.

noordelijk *Frisia* (de huidige provincie Friesland) lagen. In 889 bestendigde koning Arnulf van Karinthië de ontstane situatie door de nieuwkomer formeel te erkennen als graaf van *West-Frisia*. Gerulf werd de stamvader van een lange en succesvolle dynastie, de Gerulfingen. Dirk III was zijn achterachterkleinzoon.

Terwijl de Gerulfingen in *West-Frisia* aan de macht kwamen, waren er elders in het Frankische Rijk politieke verwickelingen die uiteindelijk resulteerden in een splitsing van het grote rijk in een oostelijk en een westelijk deel. *Frisia* ging deel uitmaken van het oostelijke Duitse Rijk, ook wel het Heilige Roomse Rijk genoemd. De rivier de Schelde vormde de grens met het West-Frankische Rijk, oftewel Frankrijk.

De vorsten van het Duitse Rijk werden ‘democratisch’ gekozen uit en door de elite van het rijk. Ze werden eerst door een aartsbisschop gezalfd en gekroond tot koning, en gewoonlijk na enkele jaren door de paus tot keizer gekroond. Daarvoor moesten ze wel naar Rome toe komen en ze moesten een goede verstandhouding hebben met de Heilige

Holland vs. West-Frisia

De kronieken en de oorkonden waarin de vroegste geschiedenis van het graafschap beschreven staat, spreken steevast van '*Frisia*' of '*Fresia*'. Pas in het jaar 1101 wordt het graafschap voor het eerst formeel aangeduid als '*Holland*'. Misschien was die naam toen al een paar decennia in gebruik, maar in 1018 werd hij nog niet gebezigd.² We zullen in dit boek dan ook spreken over het graafschap *West-Frisia*, behalve als het gaat om de periode ná 1101.

West-Frisia moet niet worden verward met West-Friesland, de regio rond Hoorn, Enkhuizen en Medemblik. Hier zijn de inwoners zichzelf 'Friezen' blijven noemen.

Stoel. Ten tijde van de Slag bij Vlaardingen was Hendrik II de Duitse vorst. Van 1002 tot 1014 was hij koning, en sindsdien, tot zijn dood in 1024, was hij keizer. De vorsten van Frankrijk waren en bleven koningen.

De koning of keizer delegeerde het bestuur in zijn rijk aan hertogen, bisschoppen en graven. De hertogen waren de militaire opperbevelhebbers. Het hertogdom Neder-Lotharingen besloeg ongeveer de huidige Benelux, inclusief *Frisia*. Het omvatte vier bisdommen: Keulen, Luik, Kamerijk en Utrecht. De bisschoppen waren de kerkelijke leiders, maar ze hadden ook aanzienlijke wereldlijke macht. Ze bezaten gebouwen en landerijen en hielden er hun eigen legertjes op na. Binnen het bisdom Utrecht lag in het oosten het graafschap Hamaland, in het noorden Midden-*Frisia* en in het westen *West-Frisia*. De graven mochten in hun machtsgebied rechtspreken, belasting innen en lokale militaire zaken regelen. Voor het heffen van tol of het slaan van munten was speciale toestemming van de koning vereist. Wanneer een graaf overleed, ging zijn graafschap in de regel over op zijn zoon of het werd verdeeld over meerdere zonen. Bij hertogen was die erfopvolging niet zo vanzelfsprekend, en bij bisschoppen was daar normaliter helemaal geen sprake van. De koning of keizer kon, steeds als een bisschop stierf, een nieuwe vertrouweling aanstellen. Bij de graven daarentegen konden zich dynastieën vormen, die zich op den duur weleens tegen het centrale gezag keerden.

De eerste Gerulfingen beheersten de kuststrook van Texel tot Zeeland. De precieze begrenzing van hun graafschap is niet zeker, want de historische gegevens zijn summier. Het feit dat ze de grafelijke macht hadden, wil niet zeggen dat ze ook eigenaar waren van alle grond. Het bisdom Utrecht had in *West-Frisia* ook bezittingen, evenals de abdij van Echternach.

De abdij van Egmond kwam in het jaar 923 in het bezit van graaf Dirk I. Hier werden sindsdien de graven en hun echtgenotes begraven. Na het jaar 1100 begonnen de Egmondse monniken de geschiedenis van hun abdij en het graafschap op perkament te zetten. Voor die tijd werd er in *Frisia* niet aan geschiedschrijving gedaan, of er zijn althans geen geschriften overgeleverd. Onze kennis over de eerste eeuwen van het graafschap, en ook over het jaar 1018, berust geheel op buitenlandse bronnen.³

In 985 gaf koning Otto III leengoederen ‘tussen de Lier en de [Hollandse] IJssel’ in eigendom aan graaf Dirk II. Midden in dit gebied lag de nederzetting Vlaardingen, die dus in 985 formeel in het bezit van de Gerulfingen kwam. Vermoedelijk had Dirk vóór die tijd als graaf al zeggenschap over de regio.

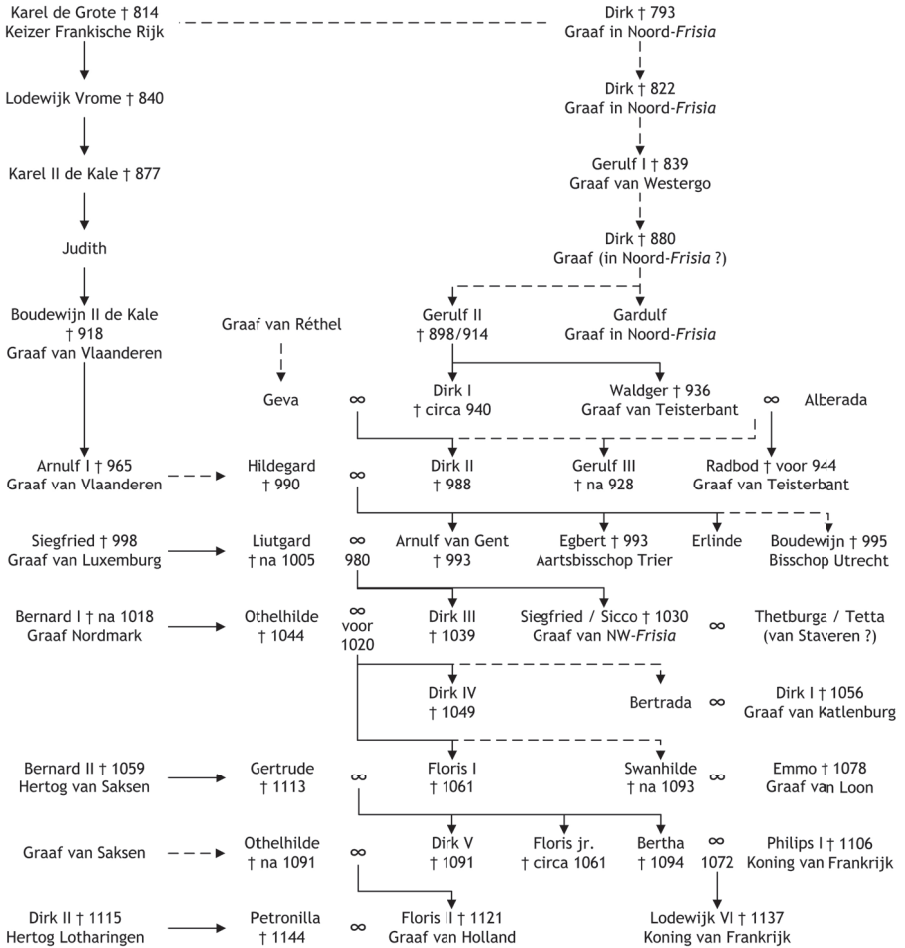
Alhoewel hun graafschap aan de rand van het rijk lag, genoten de Gerulfingen wel aanzien, getuige het feit dat ze steeds huwelijkspartners uit vooraanstaande adellijke families aan de haak wisten te slaan. Dirk II moet ook een vermogend man zijn geweest, want hij bedacht de abdij van Egmond met rijke geschenken en hij liet daar de oude houten kerk zelfs herbouwen in steen. Dat moet een enorme onderneming zijn geweest, omdat de benodigde natuursteen niet in de directe omgeving voorhanden was.

■ De Vlaamse connectie

In de loop van de tiende eeuw ontstond er een warme band tussen de gravenfamilies van *West-Frisia* en van Vlaanderen. Dirk II hield zich vaak in Gent op en hij trouwde zelfs met Hildegard, een dochter van de Vlaamse graaf Arnulf I. Bovendien werd hij burggraaf van Gent, en dus leenman van zijn schoonvader, en daarmee achterleenman van de Franse koning. Tegelijk was hij, als graaf van *West-Frisia*, ook leenman van de Duitse keizer. Ondanks die ‘dubbeltzalliteit’ bleven de Duitse vorsten hem goedgezind. Keizer Otto II benoemde in 977 Dirks zoon

Egbert tot aartsbisschop van Trier, en drie jaar later was hij persoonlijk aanwezig bij het huwelijk van Dirks andere zoon, Arnulf, met Liutgard van Luxemburg. De bovengenoemde schenking uit 985 illustreert ook de goede relatie tussen de Gerulfingen en het Duitse vorstenhuis.

De graven van West-Frisia

Stamboom der Gerulfingen.

Vlaanderen

Het middeleeuwse graafschap Vlaanderen strekte zich uit ten westen van de Schelde, tot aan Calais. Het was dus niet hetzelfde gebied als de huidige noordelijke helft van België, die ook wordt aangeduid met de naam Vlaanderen. De tegenwoordige Belgische provincies Antwerpen, Vlaams-Brabant en Limburg lagen destijds in het Duitse Rijk, terwijl het graafschap Vlaanderen Frans was.

Aan de Hollands-Vlaamse connectie kwam een abrupt einde, nadat in 988 de Vlaamse graaf Arnulf II overleed. Zijn zoon Boudewijn was de rechtmatige erfgenaam, maar de West-Friese graaf Dirk II, die inmiddels een belangrijke machtspositie in Vlaanderen had opgebouwd, probeerde zijn eigen zoon Arnulf naar voren te schuiven. De Vlaamse edelen zagen in hem een goede nieuwe leider en ze achtten Boudewijn, die nog maar een jaar of acht was, te jong voor zo'n belangrijke post. Dirk II overleed echter een paar weken na Arnulf II, zodat hij niet de kans kreeg om zijn zoon steviger in het Vlaamse zadel te krijgen. De Franse koning Hugo Capet moest nu een opvolger aanwijzen. Hij wilde in Vlaanderen een vazal hebben op wie hij volledig kon vertrouwen, en met de Gerulfinger Arnulf was hij daar niet zo zeker van. Die moest immers ook loyaal zijn aan de Duitse vorst. Boudewijn, aan de andere kant, was nog maar een knulletje dat de Franse koning eenvoudig naar zijn hand kon zetten. Hugo's keus viel daarom op de jonge Boudewijn, met diens moeder als regentes.

Het heeft er dus even op geleken dat er een Vlaams-Fries supergraafschap zou ontstaan, maar dat is er niet gekomen. De rol van Arnulf, de zoon van Dirk II, in Vlaanderen was uitgespeeld en hij richtte zich voortaan, noodgedwongen, helemaal op *Frisia*. Latere geschiedschrijvers gaven Arnulf de bijnaam 'van Gent' omdat hij waarschijnlijk in die stad is geboren. Na het jaar 988 had hij echter weinig binding meer met Vlaanderen.

■ Hoofdkwartier Vlaardingen

Arnulf is slechts vijf jaar graaf van *West-Frisia* geweest, en het enige wapenfeit dat uit die korte periode is overgeleverd is een treffen met de plaatselijke bevolking in de herfst van 993. Misschien wilden de Friezen veengrond ontginnen die formeel aan de graaf toebehoorde, maar dat weten we niet zeker. In elk geval was er een veldslag die in het nadeel van Arnulf en zijn mannen uitpakte. Arnulf koos de vlucht, maar de Friezen achterhaalden hem en doodden hem en veel van zijn strijdmakkers.

De precieze locatie van dit fatale gevecht is niet bekend. Een kroniekschrijver uit de dertiende eeuw bedacht dat Arnulf sneuvelde in Winkelmeet, in de kop van Noord-Holland, maar dat lijkt een verzinsel om de bewoners van die plaats in een kwaad daglicht te stellen.⁴

Arnulf van Gent liet een weduwe en twee zoons achter: Dirk en Sicco. Dirk III erfde het zuidelijke deel van het graafschap, en Sicco kreeg Kennemerland. De jongens waren allebei nog jong toen hun vader stierf, zodat gravin-weduwe Liutgard in hun naam het graafschap moest besturen. Tussen de agressieve Friezen viel dat niet mee. De gravin vestigde zich in Vlaardingen omdat ze zich daar veilig voelde. Deze regio was in 985 formeel familiebezit geworden, en het is mogelijk dat Arnulf hier al een hoofdkwartier had ingericht. Andere belangrijke grafelijke vestigingsplaatsen waren de familieabdij te Egmond en de burcht van Rijnsburg, aan de monding van de Oude Rijn.

De Friezen elders in het graafschap bleven opstandig en in 1005 greep de Duitse koning Hendrik II in om hen op de knieën te krijgen. Dirk III was toen inmiddels volwassen, maar hij had zijn heerschappij nog niet echt kunnen vestigen. De koning voer daarom vanuit Utrecht, waar hij op bezoek was bij de bisschop, met een oorlogsvloot naar het westen om daar de bevolking tot gehoorzaamheid te dwingen. Hij deed dit op verzoek van gravin Liutgard. Haar zuster was Cunigunde, de gemalin van de koning. Vermoedelijk heeft Liutgard zich eerst tot de koningin gewend en heeft die vervolgens de koning overgehaald om in actie te komen en zijn schoonzus en haar zoon Dirk te helpen.

Hoe de koning de Friezen heeft aangepakt en waar dit precies is gebeurd, is onbekend. Alleen de kroniekschrijver Thietmar van Merseburg verschaft ons een kort bericht.⁵ De Annalen van Egmond, die een eeuw na dato werden opgesteld, zwijgen over deze gebeurtenis, alhoewel het voor Holland wel een cruciale historische wending was. Dankzij

De abdij van Egmond in de zestiende eeuw.

de hulp van Hendrik II kon Dirk III zijn gezag als graaf daadwerkelijk gaan uitoefenen. De Friezen betaalden voortaan belasting en ze waren hem niet meer tot last.

Dirks graafschap liep van Texel tot Schouwen. De Noordzee vormde de natuurlijke westgrens, maar de oostelijke begrenzing was niet helder gemarkeerd. De voornaamste plaatsen in het graafschap waren Egmond, Rijnsburg en Vlaardingen. In Egmond lag het enige klooster van *West-Frisia* en de kerk waar de Gerulfingen werden begraven. Rijnsburg had een burcht, aan de monding van de Oude Rijn in de Noordzee. De nederzetting Vlaardingen lag eveneens op een strategische plek, waar de Merwede en de Maas samenstroomden. Dirk III bouwde hier een militaire vesting, of misschien lag er al een oude ringwalburg die hij heeft hersteld en versterkt.⁶

Graaf Dirk nam de ontginning van het veenmoeras in de omgeving ter hand door percelen te verstrekken aan kolonisten die hier een boerenbedrijf wilden opbouwen. Later in de middeleeuwen werden de ontginningen geregeld in zogenaamde *cope*-contracten. Daarin stonden de

financiële en andere voorwaarden waaronder de landheer (de graaf of de bisschop) een kavel uitgaf aan een ‘projectontwikkelaar’ of aan een collectief van boeren. Dit was een van de tekenen van de afloop van het feodale tijdperk. De boeren waren geen horigen meer, maar tot op zekere hoogte gelijkwaardige contractpartners van hun landheer. Helemaal vrij waren ze niet, want de *cope* bepaalde dat ze wel militaire dienst moesten vervullen wanneer de graaf of de bisschop dat eiste. We weten niet wanneer deze *cope*-contracten precies zijn ontstaan. Het oudst bekende document dateert van 1113, maar mogelijk bestond de gewoonte toen al langer.⁷ De weinige kronieken uit de tijd van Dirk III spreken over onderwerping van de Friese bevolking, eerst door koning Hendrik II en daarna door de graaf, dus er lijkt in 1018 nog niet echt sprake van vrijheid en gelijkheid te zijn.

Desalniettemin waren veel kolonisten geïnteresseerd in een stuk veen. Ze kwamen niet alleen uit heel *Frisia*, maar ook uit verder gelegen streken naar de regio Vlaardingen. De bevolkingsaantallen groeiden en de mensen hadden het goed. De toekomst zag er rooskleurig uit voor de graaf en voor zijn onderdanen. Maar Dirk wilde meer. En daarmee haalde hij zich moeilijkheden op de hals.

STRIJD OM HET GRAAFSCHAP HOLLAND

Graaf Dirk III van *West-Frisia* hief zonder toestemming van zijn leenheer tol op de Merwede. Keizer Hendrik II gebood hem daarmee te stoppen, maar daar piekerde deze graaf niet over. Daarop stuurde de keizer zijn leger naar Vlaardingen, aangevoerd door hertog Godfried, met hulptroepen uit Luik, Kamerijk en Utrecht. Dirk III overwon het veel sterkere keizerlijke leger in de Slag bij Vlaardingen, en zo werd deze Hollandse graaf een edelman om rekening mee te houden. Een uniek boek over de omstandigheden en de impact van de belangrijkste slag in *West-Frisia*, het latere graafschap Holland.

Dit boek gaat niet alleen in op de politieke en militaire situatie, maar ook op het dagelijks leven in 1018. Handel en economie, scheepvaart, landschap en veenontginningen, mode, voedsel en religieus leven komen aan bod. Het besteedt ook aandacht aan DNA-onderzoek naar middeleeuwse Vlaardingers en aan de beeldvorming van de veldslag in recente tijden.

Kees Nieuwenhuijsen verzamelde voor dit boek een team van archeologen en publicisten. Met bijdragen van stadsarcheoloog van Vlaardingen **Tim de Ridder**; specialist vroege middeleeuwen **Luit van der Tuuk**; illustrator en historicus **Henk 't Jong**; stadsarchivaris van Vlaardingen **Harm Jan Luth-Mulders**; en de middeleeuwse kookkunstenares **Margreet Formenoy** en **Patricia Verbree**.

Uitgeverij Omniboek

WWW.OMNIBOEK.NL

NUR 684

ISBN 978 94 019 1268 6

9 789401 912686